

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Reading, Revising and Reviewing the Kufic
Inscriptions on the Caravanseries of Khorasan Razavi
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

قرائت، بازخوانی و بررسی کتیبه‌های کوفی کاروانسراهای خراسان رضوی

مهدی تاتاری^۱، جواد نیستانی^{۲*}

۱. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه آموزشی تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران.
۲. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۰/۲۲

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۱۱

چکیده

بیان مسئله: کتیبه‌های کوفی در معماری اسلامی از شاهکارهای جهان اسلام و ایران به شمار می‌آیند. اگرچه برخی از کاروانسراهای خراسان رضوی از نظر تزیینات و معماری جزو بناهای فاخر محسوب می‌شوند، اما قدمت بعضی از این بناها چندان مورد واکاوی قرار نگرفته‌اند. کتیبه‌های بناها معمولاً یکی از شاخص‌ترین عناصر معماری است که از زوایای مختلف یک محقق را رهنمون می‌شود. بنابراین لازم دانسته شد کتیبه‌های مورد مطالعه از جمله از نظر نگارش، اهداف و انواع خطوط مورد بررسی قرار گیرد و تأثیر آن‌ها بر هویت بناهای مورد مطالعه مشخص شود.

هدف پژوهش: در این مقاله سعی شده است کتیبه‌ها به صورت مقایسه تطبیقی بررسی و کتیبه‌های خوانده نشده را قرائت و خوانش نادرست برخی از کتیبه‌ها را اصلاح نماییم. بر همین اساس نگارندگان با رویکردی انتقادی نسبت به قرائت کتیبه‌ها و با بهره‌گیری از متون و اسناد باقی‌مانده تلاش کردند تا در بازآفرینی کتیبه‌های رباط ماهی و تعیین قدمت برخی از بناها پیشنهاداتی ارائه دهند.

روش پژوهش: پژوهش حاضر با روش‌های پیمایشی و تاریخی تدوین شد؛ ابتدا آثار کتیبه‌ها با بررسی‌های پیمایشی داده‌ها ثبت و ضبط شد. سپس در رویکرد تاریخی با کار کتابخانه‌ای، بررسی منابع دست اول، اسناد و مدارک عکاسان گذشته و سپس با تحلیل و طبقه بندی داده‌ها تلاش شد وقایع گذشته، به‌طور دقیق شناسایی تا هویت تاریخی، سیاسی، اقتصادی این بناها روشن تر شوند.

نتیجه‌گیری: در این جستار روشن شد ساختار نگارشی کتیبه‌های کوفی براساس خطوط کوفی اولیه بوده و از شیوه و تنوع متعددی برخوردار هستند. همچنین هنرمندان کتیبه‌ها در بیان پیام‌های خود از عنصر تزیین بهره‌گرفته‌اند. قرارگیری این کتیبه‌ها در فضاهای تعیین شده سنخیت و هماهنگی زیادی با بناهای خود دارند و از اهداف نگارش، بهره‌گیری مذهبی از آنهاست. در نهایت با قرائت صحیح و بازخوانی برخی از کتیبه‌ها، برای تاریخ‌گذاری کاروانسراهای زبارت، ماهی و شرف پیشنهاداتی ارائه شد.

واژگان کلیدی: کتیبه کوفی، کاروانسرا، تزیینات، معماری اسلامی، خراسان رضوی.

مقدمه

در دوهزار سال گذشته یا بیشتر، نوشتار همواره رسانه عمده بیان نبوغ ایرانی بوده (Pope, 1977, vol.4., 1707) و در این میان کتیبه‌نگاری هنری است به قدمت تاریخ که از دیرباز در چغازنبیل از دوره «اونتاش‌گال» ایلامی ۱۲۵۰ ق.م. (استو، ۱۳۷۵، ۱۲) در ایران به کار می‌رفته و همچون بسیاری دیگر از هنرها با ورود دین اسلام به فلات ایران به تدریج به اوج و اعتلای خود رسید.

با روی کار آمدن سلجوقیان (۵۹۰-۴۲۹ ه. ق) در ایران فصل نوینی در هنرهای تزئینی شروع شد. زیرا در خط عربی امکانات تزئینی بسیاری وجود دارد (علی شاهرودی، ۱۳۸۸، ۱۵). به طوری که تا اواخر قرن پنجم هجری ۴۲ نوع خط کوفی تحریری و تزئینی به کار می‌رفت (همان، ۱۳). خط کوفی به مثابه عنصر بصری کارآمدی بود که به نوعی پیونددهنده ملت‌های ساکن در سرزمین‌های دور و نزدیک به شمار می‌آمد (موسوی جزایری، ۱۳۹۲، ۳۲). شکوه، عظمت و چگونگی پیدایش و رشد خط کوفی چنان است که شاید بتوان آن را چیزی شبیه به اعجاز دانست (همان، ۳۶). به قول «پوپ» سرزمین‌های شرقی خط‌های تزئینی بسیار متنوع‌تری از سرزمین‌های غربی اسلامی آفریده‌اند (Pope, 1977, vol.4., 1743). این خط اندازه‌های متناسب لازم را در پیوند با زاویه‌ها، اشکال هندسی، بلندی‌های عمودی و کشیدگی‌های افقی داشت (گرومن، ۱۳۸۳، ۷) و این که کتیبه‌های کوفی زیبای کاروانسراها، هنگامی که با عواملی از تزئینات اسلامی همراه می‌شد، بازتاب بهبود شرایط اجتماعی، فرهنگی و معنوی رشد یافته در آن بود (حمیدسقدی، ۱۳۷۵، ۳۸). به واسطه سنخیت هماهنگ تزئینات کتیبه‌ای با معماری بنا، کاروانسراهای ماهی و شرف را کاخ-کاروانسرا نام‌گذاری کرده‌اند. این عناصر تزئینی بعدها سرمشق بناهای مذهبی و غیرمذهبی زیادی در خراسان بزرگ شدند.

با بررسی آثار محققان و اسناد قدیم این سؤال پیش می‌آید که بازخوانی درست کتیبه‌های این بناها چه کمکی به روشن شدن تعیین قدمت و هویت این بناها و اهداف کتیبه‌نگاران خواهد کرد؟

پیشینه تحقیق

درباره تاریخچه مطالعات رباط شرف باید ابتدا به بررسی این بنا از سوی آندره گدار (Godard, 1949) اشاره کرد. بررسی آندره گدار با وجود اهمیت رباط شرف و تحقیقات کم پژوهشگران، تاکنون ارزش و جایگاه ویژه خودش را حفظ کرده است. نگارندگان نیز در بررسی کتیبه‌های رباط شرف، متن و تصاویر این مقاله را ملاک کار خود قرار

داده‌اند. سپس محققان داخلی و خارجی از جمله «کیانی»، «فهروری» و «دانشدوست» اقدام به حفاری و بررسی‌هایی نمودند که منجر به انتشار مقالات ارزشمندی در مجله اثر (۱۳۶۰ شماره ۵) شد. با ارج نهادن به تلاش این محققان باید یادآور شد که این مطالب چندان با اهداف نگارندگان این مقاله مرتبط نیست. در خصوص رباط ماهی و زیارت نیز می‌توان به گزارشات منتشرشده باستان‌شناسی استان خراسان اشاره داشت (دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی خراسان ۱۳۵۳ و ۱۳۶۷). بنابراین بررسی کتیبه‌های کوفی کاروانسراهای خراسان رضوی به‌ویژه این سه بنای مورد مطالعه یک ضرورت به نظر می‌رسید. بر همین اساس نگارندگان با رویکردی انتقادی نسبت به قرائت کتیبه‌ها، سعی در اصلاح قرائت‌ها و برداشت‌های نادرست از متن کتیبه‌های رباط شرف کرده و با بهره‌گیری از متون و اسناد باقی‌مانده درصدد بازآفرینی کتیبه رباط ماهی و پیشنهاد تعیین قدمت بنای این رباط به دوره سامانیان برآمدند.

روش تحقیق

این تحقیق به دو روش پیمایشی و تاریخی تدوین شد؛ ابتدا آثار مورد مطالعه (کتیبه‌ها) با بررسی پیمایشی داده‌ها ثبت و ضبط شد. سپس در رویکرد تاریخی با کار کتابخانه‌ای از بررسی منابع دست اول، اسناد و مدارک عکاسان گذشته، مستندات متون تاریخی، مقالات و گزارشات بررسی‌های باستان‌شناسان و بقایای موجود کتیبه‌ها و هر نوشته مکتوب یا عکس به یادگار مانده که می‌توانست در بهتر شدن این پروژه یاری نماید بهره جست. براین اساس داده‌ها جمع‌آوری و صحت و سقم آن‌ها درباره کتیبه‌ها مورد ارزشیابی قرار گرفت. بنابراین تلاش شد وقایع گذشته، به‌طور دقیق شناسایی تا هویت تاریخی، سیاسی، اقتصادی و ... این بناها روشن‌تر شوند.

رباط ماهی

• تاریخچه بنا

این رباط به صورت چهارایوانی و دارای حیاطی مربع شکل با حجره‌هایی در اطراف بود. این رباط احتمالاً از آثار «ابوالحسن محمدبن حسن ماه رحمه الله» (ابن حوقل، بی‌تا، ۳۷۸) و به اواخر دوره سامانی مربوط می‌شود. تزئینات آجرکاری و گچ‌بری از مهم‌ترین ویژگی‌های بنا بود که هم‌اکنون در قسمت ورودی و در ایوان‌های شمالی بقایایی از شکوه گذشته برجای مانده است.

• کتیبه‌های کوفی بنا

کتیبه‌های کوفی این بنا به دو شیوه آجری و گچی، در

نظامی پرهزینه بین دو دولت اجتناب‌ناپذیر بود. بنابراین دولت سامانی مجبور شد در آغاز ضعف خویش با قدرتمندترین حاکم بویی که «جانب امرای سامانی را نگاه می‌داشت» (فقیهی، ۱۳۵۷، ۲۰۱) قرارداد صلحی آبرومندانه ببندد. این «مصالحه میان سامانیان (منصور بن نوح) و بوییان (عضالدوله فناخسرو) در سال ۳۶۱ ق. (۹۷۱-۹۷۲ م.) یکی از مهم‌ترین وقایع سیاسی-نظامی‌ای بود که بین دو دولت بزرگ ایرانی منعقد شد» (هروی، ۱۳۸۲، ۴۰۱). به نظر نگارندگان کتیبه رباط ماهی بازگوکننده این رویداد مهم است.

باتوجه به اشاره ابن حوقل به کاروانسراهای متعدّد و باشکوه «ابوالحسن محمدبن حسن ماه» در خراسان بزرگ، از زمان تألیف کتاب صورۃ الارض (۳۶۸ ق.) که به این مسئله نیز اشاره کرده است (ابن حوقل، بی تا، ۳۷۸)، زمان اعطای لقب تاج المله به عضالدوله و ذکر آن در سردر این رباط، نتیجه می‌گیریم رباط ماهی بعد از صلح بین سامانیان و بوییان و با مبالغ متناهی پرداخت شده از سوی بوییان (ابن اثیر، ۱۳۸۳، ج. ۱۲، ۵۱۶۴) که با کتیبه داخل ایوان (بقره، ۲۶۱) مبنی بر انفاق اموال در راه خداوند نیز همخوانی دارد، ساخته شده است. بنابراین تاریخ ساخت بنا را سال

سردر ورودی و ایوان‌های چهارگانه وجود داشت. اکنون فقط بخش اندکی از کتیبه‌های گچی داخل ایوان ورودی و بخش مخدوش شده‌ای از کتیبه ایوان شمالی بنا باقی‌مانده است:

۱- در عکسی که عبدالله قاجار عکاس مخصوص ناصرالدین شاه به سال ۱۳۱۱ ق. (۱۲۷۳ ش.) از ایوان ورودی رباط ماهی (سمسار و سراییان، ۱۳۸۲، ۲۸۲) به یادگار گذاشته ما با یک ورودی مشابه با ایوان انتهایی رباط شرف از لحاظ معماری، آجرکاری و کتیبه‌نگاری روبرو هستیم. متن این کتیبه آجری به خط کوفی و در سمت راست ایوان عبارات: «عضالدوله و تاج المله و کمال الامّه /.../» و در سمت چپ ایوان «/.../ صاحب الاجل صدرالدین /.../» نگاشته شده است (تصویر ۱). «ذهبی» در گزارش حوادث سال ۳۶۷ ق. می‌نویسد: عضالدوله از خلیفه «طایع» خواست تا در القاب او «تاج‌المله» را بیفزاید، خلیفه نیز پذیرفت (ذهبی، ۱۹۸۹، ۲۶۷؛ ابن خلکان، ۱۹۶۸، ۵۱).

با قدرت‌گیری آل بویه در سرزمین‌های غربی ایران، نگاه ویژه سامانیان به ری، روابط متشنج این دو دولت شکوهمند و بافرهنگ ایرانی، وجود خاندان‌های جنگ‌سالار چون «چغانیان» و «سیمجوریان»، کشمکش و درگیری‌های

تصویر ۱. ایوان ورودی و کتیبه آجری دورتادور آن قبل از فروریختن ایوان، به خط کوفی گلدار، رباط ماهی. مأخذ: سمسار و سراییان، ۱۳۸۲، ۲۸۲.

اینجا مخدوش شده و احتمالاً در ادامه، مطالب یا کلماتی در صدق قول خداوند و این که بر قول خداوند شکی نیست وجود داشت (تصویر ۲).

۴- کتیبه مخدوش شده سمت راست داخل ایوان شمالی، این مسئله را در ذهن تداعی می کند که ایوان های چهارگانه این رباط به مانند ایوان های رباط شرف مزین به کتیبه های گچی بودند (تصویر ۳). این تزیینات بدون شک آغازی برای تزیینات کاروانسراهای بعدی عهد سلجوقی و ایلخانی است که در بناهایی مانند رباط شرف و سپنج، ادامه و تکامل یافت (کیانی، ۱۳۷۴، ۴۷).

«گذار احتمال می دهد که رباط ماهی زمانی مانند رباط شرف توسط «ترکان خاتون» همسر سلطان سنجر مرمت و تعمیر شده باشد (Godard, 1949, 60).

این سردر بنا تا زمان «ناصرالدین شاه صحیح و سالم به نظر می رسد که با بی توجهی و تخریب عمدی (دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی خراسان، ۱۳۵۳) کل بنا در صد سال اخیر به تدریج از بین رفته است.

رباط زیارت

• تاریخچه بنا

در مطالعات و گمانه زنی های این محل وجود یک رباط، یک مسجد و یک خانقاه مشخص شده است. زیارت از نوع

۳۶۷ ق. و سازنده بنا را به علت وجه تسمیه ماهی بنا، ابوالحسن محمدبن حسن ماه (خیر کاروانسراساز) در نظر می گیریم.^۳

۲- در سردر ایوان، وسط کتیبه کلمه «.../.../.../.../.../...» دیده می شود (نک. تصویر ۱). به احتمال قوی به مانند کتیبه ایوان انتهایی رباط شرف، کتیبه ای مستقل بوده که با خطوط ریزتر از کتیبه طرفین ایوان ورودی نگاشته شده است. بعد از دوره قاجاریه نیمه بالای سردر ایوان ورودی و کتیبه های آن فروریخته است.

۳- کتیبه داخل ایوان ورودی: در دو طرف پایه های ورودی ایوان رباط، هم اکنون کتیبه ای گچی به خط کوفی غیر از آنچه در تصویر عبدالله قاجار دیده می شود، وجود دارد. این کتیبه سه طرف داخل ایوان را دور می زده که هم اکنون بقایای این کتیبه تنها در زیر قوس تاق ایوان ورودی مشاهده می شود. متن کتیبه در سمت راست داخل ایوان، با آیه ۲۶۱ سوره بقره چنین شروع می شود: «قال الله تبارک و تعالی و تقدس مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل الله کما انبتت سبع سنابل فی کل سنبله مائده حبه و الله یضاعف، در بالای سردر ورودی همراه با تاق ورودی فروریخته است. در سمت چپ ایوان کلمات انتهایی آیه «.../.../.../.../.../...» از کتیبه باقی مانده است. انتهای کتیبه در

تصویر ۲. کتیبه گچی سمت چپ ایوان ورودی، رباط ماهی. عکس: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۳. کتیبه گچی سمت راست ایوان شمالی، رباط ماهی. عکس: آرشیو نگارندگان.

دیگر به چشم می‌خورد. از کتیبه دیوار شمالی شبستان بخش‌های « /... / من ذا الذی یشفع عنده الا باذنه یعلم ما بین ایدیهم و ما /... / باقی مانده و ابتدا و انتهای کتیبه از بین رفته است (تصویر ۴).

۲- کتیبه دوم بر بالای ورودی رباط به شبستان، سمت چپ محراب نگاشته شده است. متن کتیبه، بخش‌هایی از سوره توحید « /... / الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفو احد » (تصویر ۵) است. این کتیبه برخلاف کتیبه شبستان در سه سطر نگاشته شده بود که سطر اول آن شامل؛ بسم الله الرحمن الرحیم و قل هو الله احد، از بین رفته است.

رباط شرف

• تاریخچه بنا

رباط شرف صرف نظر از وجه تسمیه‌اش^۴، به واسطه معماری و هنرهای به‌کار رفته در آن، جزو فاخرترین و عالی‌ترین

کاروانسراهای باز با وسعت زیاد و حجره‌هایی در اطراف بوده و در مجاورت مسجد، شبستانی کتیبه‌دار داشته است. این کتیبه‌ها با کتیبه‌های آرامگاه «ارسلان جاذب» قابل مقایسه بوده که براساس آن‌ها می‌توان قدمت آن را به قرن پنجم هجری نسبت داد (لباف‌خانیک، ۱۳۶۷، ۴۴).

• کتیبه‌های کوفی بنا

کتیبه‌های باقی‌مانده بنا آجری و به خط کوفی گوشه‌دار هستند که در محل‌های زیر قرار دارند:

۱- در شبستان مسجد رباط بر پاکار پوشش‌ها کتیبه آجری کوفی به عرض یک متر نقش بسته است. شبستان تالاری مستطیل‌شکل به ابعاد ۴/۵ × ۱۵ متر است. کتیبه در ارتفاع دو متری پس از چیدن دو رج آجر در داخل یک قاب که با عقب‌نشینی آجرها ایجاد شده و تالار را دور می‌زده، ساخته شده است (همان، ۴۷). بر دیوار شمالی آن آیت الکرسی (بقره، ۲۵۵) و بر دیوارهای جنوبی آن نیز بقایای کتیبه‌ای

تصویر ۴. کتیبه کوفی گوشه‌دار گچی محراب (آیت‌الکرسی)، رباط زیارت. مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی.

تصویر ۵. کتیبه کوفی گوشه‌دار گچی محراب (سوره توحید)، رباط زیارت. مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی.

کلمه «علی یدی» را نام شخص خاصی به نام «علی آبادی» فرض کرده (ibid, 59)، در صورتی که این دو کلمه به عربی معنی «به دست» را می‌دهد و کل متن چنین ترجمه می‌شود: این کتیبه به دست ابن منصور اسعدبن محمد الطرائقی السرخسی که خداوند وی و پدر و مادرش را بیمارزد، نگاشته شد. همچنین برخلاف نظر گذار، از کلمه «هذه الکتابه» مشخص می‌شود که منظور کاتب فقط کتیبه بالای سردر ایوان انتهایی است و شامل ایوان‌های دیگر رباط شرف نمی‌شود. در ادامه خواهیم دید که متن کتیبه‌های رباط شرف از نظر متن و خط مستقل از هم هستند.

ب: کتیبه‌های گچی

۱- کتیبه گچی دورتادور دالان ورودی اصلی: این کتیبه دور تا دور تاق ایوان می‌چرخیده و احتمالاً بعد از تخریب غزان به جای کتیبه آجری نگاشته شده است. این کتیبه به خط کوفی گذار (مورق) از گچ ساخته و قالب‌گیری شده است. این قطعه پایان عبارت تاریخی بود که به کلمات «... سهل الطبرقانی تقبل الله منهما برحمته» ختم شده است (نک. تصویر ۸) (ibid, 31).

۲- کتیبه گچی که دورتادور سردر ایوان دوم می‌چرخیده و مانند کتیبه فوق بعد از تخریب غزان به جای کتیبه آجری نگاشته شده است. این کتیبه به خط کوفی معقد بر زمینه اسلیمی از گچ ساخته و قالب‌گیری شده است. ابتدای کتیبه در سمت راست با «بسم الله الرحمن الرحيم /...» شروع و در سمت چپ، کتیبه مخدوش و ظاهراً به اشعاری عربی ختم می‌شود. جملات وسط کتیبه نیز از بین رفته است (ibid, 44) (تصویر ۱۰).

۳- کتیبه گچی داخل ایوان دوم که به خط کوفی ساده، آیه ۵۳ از سوره زمر «قل یا عبادى الذین اسرفوا علی انفسهم لاتقنطوا من رحمہ الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً انه هو الغفور الرحیم» (بدان بندگانم که بر نفس خود اسراف کردند بگو هرگز از رحمت خدا ناامید مباشید البته خدا همه گناهان را خواهد بخشید که او خدایی بسیار آمرزنده و مهربان است) را به نمایش می‌گذارد که ابتدا و انتهای کتیبه اکنون از بین رفته است (تصویر ۱۱).

۴- متن کتیبه گچی دورتادور محراب‌های دوگانه رباط، آیه ۲۵۵ (آیت الکرسی) سوره بقره است که به خط کوفی برگدار (مورق) بر زمینه اسلیمی چنین است: «الله لا الله الا هو الحی القیوم لاتأخذه سنه و لانوم له ما فی السموات و ما فی الارض من ذا الذی یشفع عنده الا باذنه یعلم ما بین ایدیهم و ما خلفهم و لایحیطون بشئی من علمه الا بما شاء وسع کرسیه السموات والارض و لایوده حفظهما و هو العلی العظیم» (خدای یکتاست که جز او خدایی نیست زنده و پاینده است هرگز او را کسالت خواب فرانگیرد تا چه

کاروانسراه‌های جهان اسلام به شمار می‌رود. این بنا در یک زمان ساخته نشده است؛ یعنی ابتدا حیاط دوم ساخته و به فاصله زمانی کمی حیاط اول به آن افزوده شده است (دانشدوست، ۱۳۶۰، ۳). کتیبه‌های کوفی باقی‌مانده در این بنا به دو شیوه آجری و گچی در سه ایوان اصلی، محراب‌ها و تاق‌نماها وجود دارند که در ذیل معرفی می‌شوند:

الف: کتیبه‌های آجری

۱- کتیبه آجری بزرگ در سردر ورودی اصلی رباط شرف: این کتیبه که پیشانی ایوان ورودی را دور می‌زده، بر روی زمینه‌ای از آجرهای تراشیده و برجسته‌ای وجود داشت. اکنون خطوط بالای سردر آن فروریخته و عبارات باقی‌مانده به خط کوفی گذار (مزهری یا مشجری) در طرف راست ایوان چنین است: «/... غیاث‌الدوله ابانصر...» و در طرف چپ ایوان: «/... رحمه الله ابوسعید محمد /...» باقی‌مانده است (Godard, 1949, 27) (تصویر ۶).

۲- کتیبه آجری بزرگ سردر ایوان انتهایی رباط: این کتیبه با آجرهای تراشیده و برجسته (ibid) در اصل دورتادور بالای ایوان می‌چرخید و سپس به طرفین ایوان ادامه پیدا می‌کرد. این کتیبه به خط کوفی گذار (مزهری یا مشجری) نگاشته شده است (تصویر ۷). در طرف راست ایوان نام «/... ابوالقاسم سعد /...» و در سمت چپ ایوان عبارت «/... لهما فی شهر سنه ثمان /...» برجای‌مانده است. گذار معتقد است این کتیبه دارای تاریخ احداث بنا بوده که فعلاً از میان رفته و فقط رقم یکان آن یعنی کلمه «ثمان» که برای نگارش جای کمتر می‌گرفت، باقی‌مانده است. بنابراین وی نتیجه می‌گیرد تاریخ بنای رباط باید سال ۵۰۸ ق. باشد که در انتهای کتیبه می‌توانست جای بگیرد (ibid., 68). این نتیجه‌گیری برای روشن شدن تاریخ مخدوش‌شده آخر این کتیبه توجیه مناسبی نیست. زیرا کاتبان چنانچه در انتهای کتیبه‌ها برای حروف جا کم می‌آوردند، برخی کلمات را روی هم می‌نگاشتند. در همین رباط این مسئله به خوبی در نحوه نگارش دو کلمه انتهایی (منهما و برحمته) کتیبه گچی دورتادور دالان ایوان اولی، (تصویر ۸) و دو کلمه آخری (اربعین و خمسمائه) کتیبه ثلث ایوان انتهایی، آشکارا قابل مشاهده است.

۳- کتیبه آجری (کوچک) حرره به خط کوفی ساده بوده که به شیوه خفی نگاشته شده است. این کتیبه، تنها کتیبه سالم رباط شرف است. گذار معتقد است این کتیبه علی‌الظاهر به متن کتیبه‌ای اشاره می‌کند که گرداگرد پیشانی ایوان‌ها، طاق‌های صحن اول و دوم را زینت بخشیده است (ibid, 54). متن این کتیبه چنین است: «حرر هذه الکتابه علی یدی ابن منصور اسعدبن محمد الطرائقی السرخسی غفرالله له ولوالد» (تصویر ۹). در این جا گذار

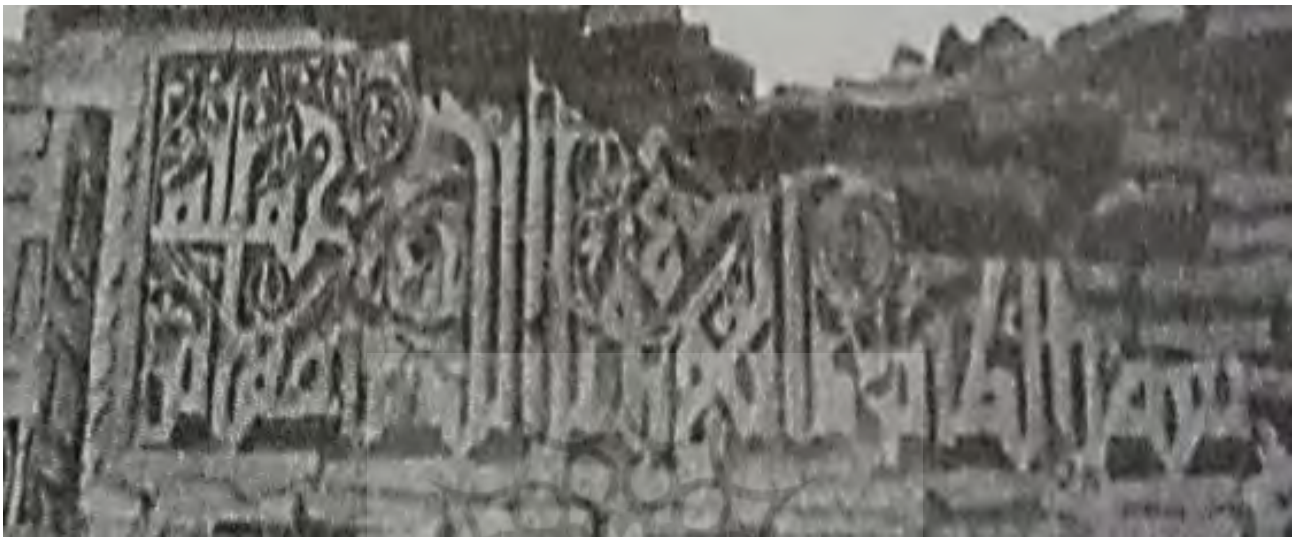
تصویر ۶. کتیبه آجری دو طرف ایوان (ورودی) اصلی، به خط کوفی گلدار، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

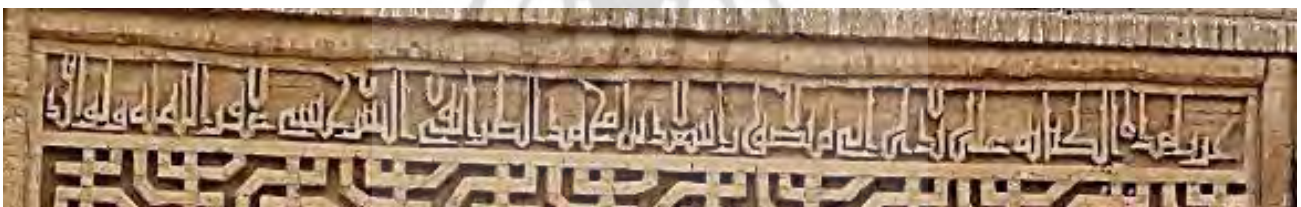
تصویر ۷. کتیبه آجری دو طرف ایوان انتهایی، به خط کوفی گلدار، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

آمد و خلق بر هیچ مرتبه او احاطه نتواند کرد مگر به آن چه او خواهد قلمرو علم از آسمانها و زمین فراتر و نگهبانی زمین و آسمان بر او آسان و بی‌زحمت است چه او دانای بزرگوار و توانای باعظمت است). ابتدا و انتهای این کتیبه

رسد که به خواب رود. اوست مالک آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است. که را این جرأت است که در پیشگاه او به شفاعت برخیزد مگر به فرمان او علم او محیط است به آنچه پیش نظر خلق آمده است و آنچه سپس خواهد

تصویر ۸. کتیبه گچی دورتادور ایوان، ورودی اصلی، کوفی گلداری، رباط شرف. مأخذ: Godard, 1949, 40.

تصویر ۹. کتیبه آجری کوچک سردر ایوان انتهایی، به خط کوفی ساده، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۰. کتیبه گچی سمت راست ایوان دوم که به کلمات عربی ختم می‌شود، به خط کوفی معقد، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

تصویر ۱۱. کتیبه گچی داخل ایوان دوم، آیه ۵۳ زمر، به خط کوفی ساده، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

« /... / عمل ابی الحسن /... / » که احتمالاً حاوی نام یکی از سازندگان اصلی بنا بوده، باقی مانده است (ibid, 41).
 ۳- دو کتیبه گچی مخدوش شده در ابتدای قوس تاق ایوان و درست در بالای ابتدا و انتهای کتیبه ثلث ایوان سوم مشاهده می شود. این دو کتیبه به خط کوفی معقد بر زمینه اسلیمی از گچ ساخته و قالب گیری شده بودند (تصویر ۱۴) که آندره گذار به آن اشاره ای نکرده است.

نتیجه گیری

در نگارش کتیبه ها، ساختار بصری و شیوه نوشتاری کوفی اولیه یعنی کشیده های بلند افقی، حروف مدور، متراکم و اتصالات نازک کلمات را دارا هستند. ویژگی های نگارشی مشترکی نیز بین خطوط کوفی و ثلث در کتیبه ها وجود دارد؛ به طور مثال: گردی ابتدای میان حروف «م»، «ف»، «ق»، «ع»، «و»، «ض»، اغلب خالی و انتهای حروف نازک نشده است.

همگی کتیبه های کوفی و حتی ثلث رباط های بررسی شده بدون نقطه اند. از نظر شیوه نگارش در سردرهای رباط شرف و ماهی دو نوع خط وجود دارد؛ در رباط شرف و ماهی خط درشت (جلی) که با استفاده از آجرهای بزرگ، سردرها را دور می زده و در طرفین سردرها نیز ادامه یافته است. دیگری خط باریک و ظریفی (خفی) است که به صورت افقی روی طرح هندسی سردر ایوان انتهایی (شرف) و ایوان اصلی (ماهی) نگاشته شده اند. قابل توجه این که درشتی خطی که سردرها را دور می زند با خط ظریف بالای پشت بغل ها و طرح هندسی آنها رابطه ای بسیار موزون و هنرمندانه دارد. در رباط ماهی خط ظریف درست در بالای سردر ورودی نگاشته و در دو طرف سردرها از خط درشت

تصویر ۱۲. کتیبه های گچی محراب ها، آیه ۲۵۵ بقره، به خط کوفی برگردار (مورق)، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

نیز از بین رفته است. در هر دو محراب، کلمه شهادتین یعنی «لا اله الا الله و محمد رسول الله» به خط کوفی مشبک (درهم بافته) به صورت افقی و به شیوه برجسته در وسط کتیبه گچبری شده است (تصویر ۱۲). در عکس قدیمی گذار، در داخل گودی محراب، کتیبه کوچک دیگری که فقط قسمت بالای آن دیده می شود نیز به چشم می خورد که مشخص می کند محراب های رباط شرف دارای سه تا کتیبه بودند (تصویر ۱۳). کتیبه های کم اهمیت دیگر رباط شرف از این قرارند:

- ۱- کتیبه ای گچی با نقش و نگار در داخل فیل گوش زیر گنبد مسجد که عبارت «الملک لله العظمه لله» به خط کوفی ساده در آن دیده می شود.
- ۲- کتیبه ای گچی در تاق نمایی بدون نقش و نگار از یک کتیبه به خط کوفی دیده می شود که فقط این عبارت:

(جلی) استفاده شده بود. در کتیبهٔ رباط زیارت فعلاً فقط خطوط ضخیم کوفی آن باقی مانده است. رباط شرف از نظر دارا بودن تعداد زیاد کتیبه‌های کوفی (چهار نوع کوفی ساده، برگدار یا مورق، گلدار / مزه‌ری یا مشبکی / معقد) نیز بر کاروانسراهای دیگر برتری دارد.

تنوع نگارش خطوط کوفی در رباط‌های شرف و ماهی به گونه‌ای است که به جز خطوط کوفی محراب‌های رباط شرف هیچ‌کدام از کتیبه‌های کوفی به یک شکل به نگارش در نیامده است. مثلاً کتیبه‌های آجری رباط شرف و تاحدودی رباط ماهی به خطوط متعدد کوفی برگدار، کوفی گل و برگدار، کوفی مشجر و کوفی معقد و حتی ثلث برجسته مدور نگاشته و تزیین شده‌اند.

از نظر جنس، تاریخ و مضامین، کتیبه‌ها در بُعد تاریخی

تصویر ۱۳. کتیبهٔ گچی درون محراب، به خط کوفی برگدار (مورق)، رباط شرف. مأخذ: Godard, 1949, 43.

تصویر ۱۴. انتهای کتیبه‌ی ثلث ایوان سوم. و کتیبهٔ گچی بالای آن، به خط کوفی معقد، رباط شرف. عکس: آرشیو نگارندگان.

بنابراین تفکرات حاکمیتی و سیاست‌های فرهنگی حاکمان بیگانه (غزنوی و سلجوقی) بر خراسان بزرگ و بالیده با فرهنگ ایرانی را این گونه به‌دست کتیبه‌نگاران قابل مشاهده است.

تقدیر و تشکر

از استاد «عمادالدین شیخ‌الحکمایی» کارشناس بخش اسلامی مؤسسه باستان‌شناسی دانشگاه تهران که در قرائت کتیبه‌ها کمک نمودند، بی‌نهایت سپاسگزارم.

پی‌نوشت‌ها

۱. ابن‌حوقل به سال ۳۶۸ ق. می‌نویسد: ابوالحسن محمدبن حسن ماه رجمه الله، از نیکوکارترین مردم و پیشقدمان در خیرات بود. این مرد در ماوراءالنهر و خراسان رباط‌های زیادی مانند: رباط‌های ترمذ، رباط میله، رباط قوادیان (قبادیان)، رباط شومان، رباط صرمنجی، رباط چغانیان، و... ساخت (۳۷۸ ق.).
۲. عضدالدوله ابتدا لقب تاج‌الدوله گرفت. اما برای پرهیز از بازگویی «دوله» این لقب به تاج‌الملّه تغییر یافت. ابن خلکان (۱۹۶۸، ۵۱) در توضیح این لقب می‌نویسد: «هنگامی که ابواسحاق صابی کتاب «التاجی» را در ارتباط با خاندان بویه نوشت این لقب را بکار برد». از عضدالدوله سکه‌هایی نیز با این لقب (ضرب بصره به سال ۳۷۲ ق.) موجود است. به علت همین لقب سکه‌های عضدالدوله به دو دسته تاجی و شجاعی (لقب ابوشجاع فناخسرو) تقسیم می‌کنند (فقیهی، ۱۳۵۷، ۳۹۲؛ سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹، ۱۹۹).
۳. از زاویه دیگر اگر به کاروانسرای رباط ماهی نگاه کنیم؛ این بنا نمونه‌ای از علاقه عضدالدوله به عمران و آبادانی است که با پیگیری دخترش که به ازدواج منصوربن نوح سامانی درآمد بود ساخته شده است. شاید الگوی قتلغ بلکا ترکان خاتون (دختر ارسلان خان محمد تگین و همسر سلطان سنجر) در بنای رباط شرف، از لحاظ معماری، پلان، تزیینات و کتیبه‌ها، رباط ماهی باشد. احتمالاً رباط ساخته شده توسط دختر فردوسی حکیم (رباط چاهه؟) نیز به این سبک بود. برخی از باستان‌شناسان مانند: گدار (Godard, 1949, 8) روی رباط ماهی را از نزدیک ندیده است؛ و کیانی (۴۶، ۱۳۷۴) معتقدند این دو رباط یعنی ماهی و چاهه یک بنا هستند. اما عده‌ای نیز مانند لُتاف‌خانیک و سیدی معتقدند این دو، بناهای جداگانه‌ای محسوب می‌شوند. نگارندگان نظر گروه دوم را درست‌تر می‌دانند. زیرا رباط چاهه در ناحیه چاهک امروزی بین رباط ماهی و سنگ بست واقع شده بود که اکنون آثاری از آن بر جای نمانده است. رباط چاهه همان رباطی است که بنا به نظر عروضی سمرقندی زمانی که تنها دختر «سخت بزرگوار» حکیم ابوالقاسم فردوسی صلّه بی موقع سلطان محمود را قبول نکرد، با پول آن صلّه، سلطان دستور ساخت رباط چاهه را داد (نظامی عروضی، ۱۳۶۴، ۸۳). به‌رحال قبل از حفاری‌های هدفمند باستان‌شناسی می‌توان فقط این نکته را خاطر نشان کرد که رباط ماهی بنایی مربوط به اواخر دوره سامانیان (منصور بن نوح، ۳۵۰-۳۶۵ ق.) یا نوح بن منصور، ۳۶۵-۳۸۷ ق.) است.
۴. نام شرف برای این رباط از سوی «محمود راد» با این استدلال که چون شرف‌الدین ابوطاهر بن سعدالدین بن علی القمی حاکم مرو و وزیر سلطان سنجر بوده و او این بنا را ساخته، گذاشته شد. آندره گدار این پیشنهاد را با تردید (Godard, 1949, 10) ولی محققان دیگر با قاطعیت می‌پذیرند (کیانی، ۱۳۷۴، ۶۴). منابع تاریخی نام‌های متفاوتی برای این بنای باشکوه ذکر کرده‌اند، از قبیل: اوکینه (قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱، ۹۷)، ابکینه (ابن‌خردادبه، ۱۸۸۹، ۲۴)، اوگینه (مقدسی، ۱۳۶۱، ۵۱۴)، ابکینه (نسخه در دسترس گدار)؛ «رباط ابکینه عصر مغول که بی‌شک از جهت زیبایی خود به نام ابکینه یا «بلور» و «گوهر» خوانده می‌شده جز رباط شرف نمی‌تواند چیز دیگری باشد» (Godard, 1949, 11) برخی واژه‌هایی چون شرخ و ... را برای رباط ذکر کرده‌اند (لُتاف‌خانیک، ۱۳۸۴، ۸۹). مردم محلی این منطقه را قبلا شاروخ می‌نامیدند که با نام روستای نزدیک این بنا (شورلق) نزدیک است.

فهرست منابع

- قرآن کریم.

از آجری و گچی به سنگی تغییر یافته‌اند. جنس کتیبه‌های مورد مطالعه در اینجا آجری و گچی‌اند. مضامین کتیبه‌های کوفی گچی این دو رباط، قرآنی است. اما کتیبه‌های کوفی آجری دارای محتوای تاریخی هستند. درج تاریخ در کتیبه‌های شرف آشکارا مشخص است. اما چون پس و پیش برخی از کتیبه‌ها از بین رفته، ما از تاریخ دقیق نگارش برخی از کتیبه‌ها و در نتیجه ساخت دقیق بناها بی‌اطلاع هستیم. در رباط شرف تاریخ‌های ذکر شده ابتدا با ماه‌های قمری ترتیبی حروفی و بعد از اسامی بنیان، معماران، کاتبان، نگاشته شده‌اند. نام کاتب بعد از واژه «حرره» و نام معماران و حجاران بعد از واژه‌های «رحمه‌الله» و «عمل» در ابتدا یا میان متن آمده است. اما در رباط‌های زیارت و ماهی اسامی کاتبان یا معماران به احتمال قوی از بین رفته است.

اسامی که از کتیبه‌های کوفی در رباط شرف و ماهی خوانده شده تاریخی هستند. رباط شرف با مطرح کردن بیش از ۱۰ اسم در کتیبه‌های کوفی و ثلث نه تنها از دو کاروانسرای دیگر متمایزتر است، بلکه این مسئله باعث شده تا ما از هویت بنایی چون رباط شرف که قریب به ۱۰۰۰ سال از ما فاصله دارد بهتر و بیشتر از کاروانسراهای ۱۰۰ سال پیش دوره قاجاریه آگاهی داشته باشیم.

ذکر نام عضدالدوله با القابش در رباط ماهی به آشکار نمودن هویت بنا کمک زیادی کرد و از اهداف و چگونگی ساخت بنا تا حدودی اطلاع پیدا شد. کتیبه رباط ماهی لقب دیگری از عضدالدوله با عنوان «کمال‌الامه» را نیز برای ما آشکار می‌نماید. اما القاب و اسامی‌الصاحب الاجل صدرالدین و نسبت آن با عضدالدوله فعلاً برای ما روشن نیست. به‌جز موارد ذکر شده پاسخی که با بررسی کتیبه‌های کاروانسراهای مورد مطالعه به‌دست آمد این است که با قرائت کتیبه رباط ماهی برای اولین بار توانستیم هویت و زمان ساخت بنا را (دوره سامانیان) مشخص نماییم با استنادات متون تاریخی و قرائت کتیبه‌های رباط ماهی، تلافی زیبایی محیط‌های فرهنگی دو دولت فرهنگ‌دوست ایرانی یعنی آل بویه و سامانیان با توجه به روحیه همکاری و تساهل ایرانی به منصفه ظهور گذاشته شد.

با تحلیل و بازخوانی کتیبه‌های رباط شرف و زیارت می‌توان گفت که از جمله اهداف نگارش کتیبه‌ها، بهره‌گیری مذهبی از کتیبه‌های کاروانسراهاست. عامل مذهبی از دوره صفوی تقویت و تاکنون حفظ شده است.

کتیبه‌های رباط شرف را می‌توان اعلام سرسپردگی سلجوقیان به مذهب رسمی خلافت عباسی (سنّی) و ماندگار نمودن این اعلان در یکی از نقاط شرقی خلافت اسلامی و در بنای باشکوهی چون رباط شرف دانست که محل آمد و شد کاروانیان شرق و غرب جهان اسلام بود.

- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۸۳). تاریخ کامل، ج. ۱۲. (ترجمه حسین روحانی و حمیدرضا آژیر، تهران: اساطیر.
 - ابن حوقل، ابی القاسم بن حوقل النصبی. (بی تا). صورة الارض. بیروت: دار مکتبه الحیاه.
 - ابن خردادبه، عبیدالله. (۱۸۸۹). المسالك و الممالک، تصحیح: یان دخویه، لیدن: بریل.
 - ابن خلکان، ابی العباس شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر. (۱۹۶۸). وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان. المجلد الرابع. به کوشش: احسان عباس. بیروت: دار صادر.
 - استو، ماری. جوزف. (۱۳۷۵). چغازنبیل (دوراوتاش). متون ایلامی و اکدی چغازنبیل. ج. ۳. (ترجمه اصغر کریمی). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
 - حمیدسفدی، یاسین. (۱۳۷۵). خوشنویسی در جهان اسلام (ترجمه مهدی حسینی). مجله هنر، (۳۱)، ۶۸-۳۱.
 - دانشدوست، یعقوب. (۱۳۶۰). رباط شرف، مجله اثر، (۵)، ۱-۳۹.
 - دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی خراسان. (۱۳۵۳). گزارش منتشر نشده ثبتي رباط ماهی.
 - دفتر فنی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی خراسان. (۱۳۶۷). گزارش منتشر نشده بررسی و شناسایی آثار باستانی استان خراسان، تربت حیدریه.
 - ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد بن عثمان. (۱۹۸۹). تاریخ الاسلام و وفيات المشاهیر و الاعلام، به کوشش: عمر عبدالسلام تدمری. بیروت: دارالکتب العربی.
 - سرفراز، علی اکبر و آورزمانی، فریدون. (۱۳۷۹). سکه های ایران از آغاز تا دوران زندیه. تهران: سمت.
 - سمسار، محمدحسن و ساریان، فاطمه. (۱۳۸۲). کاخ گلستان (آلبوم خانه). فهرست عکس های برگزیده عصر قاجار. تهران: سازمان
- میراث فرهنگی کشور و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- علی شاهرودی، فروغ. (۱۳۸۸). پیدایش و تحول خوشنویسی در ایران. تهران: رسانش.
 - فقیهی، علی اصغر. (۱۳۵۷). آل بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم در آن عصر. تهران: صبا.
 - قدامه بن جعفر، ابوالفرج. (۱۹۸۱). الخراج و صناعه الکتابه. شرح و تحقیق: محمدحسین الزبیدی. الجمهوریه العراقیه. وزارة الثقافة و الاعلام. بغداد: دارالرشید للنشر.
 - کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۴). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سمت.
 - گرومن، آدولف. (۱۳۸۳). منشأ و توسعه ابتدایی کوفی گلدار (ترجمه مهناز شایسته فر). تهران: مطالعات هنر اسلامی.
 - لباف خانیکی، رجب علی. (۱۳۶۷). گزارش منتشر نشده بررسی و شناسایی آثار باستانی استان خراسان. تربت حیدریه (خواف).
 - لباف خانیکی، رجب علی. (۱۳۸۴). تأملی در نام رباط شرف. مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران. ج: ۲. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری. صص ۸۶-۹۸.
 - مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم (ترجمه علی نقی منزوی). تهران: کومش.
 - موسوی جزایری، سید محمد وحید. (۱۳۹۲). دست نوشته های خط کوفی اولیه. تهران: کتاب آبان.
 - نظامی عروضی، احمد بن عمر. (۱۳۶۴). چهارمقاله. باهتمام محمد معین. تهران: امیرکبیر.
 - هروی، جواد. (۱۳۸۲). تاریخ سامانیان. تهران: امیرکبیر.
- Godard, A. (1949). Robot sharaf, Athar-e Iran, annales Du service archeologique de iran, Tome IV, 7-68.
 - Pope, A. U. (1977). A survey of Persian Art .Vol.4. Tehran: Soroush Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

تاتاری، مهدی و نیستانی، جواد. (۱۴۰۰). قرائت، بازخوانی و بررسی کتیبه های کوفی کاروانسراهای خراسان رضوی. باغ نظر، ۶۶-۵۵، (۹۸)۱۸

DOI: 10.22034/bagh.2021.221921.4479
URL: http://www.bagh-sj.com/article_131317.html

